

QORAQALPOQ XALQI AMALIY SAN'ATINING O'ZIGA XOS TURI: OT EGAR-ABZALLARI VA BEZAKLARI (I.V.SAVITSKIY NOMIDAGI QORAQALPOG'ISTON DAVLAT SAN'AT MUZEYI TO'PLAMI MISOLIDA)

<https://doi.org/10.70728/orien.v07.i05.076>

Oygul Pirnazarova

aygulpirnazarova76@gmail.com

Dilfuza Pirnazarova

pirnazarovadilfuza847@gmail.com

I.V.Savitskiy nomidagi Qoraqalpog'iston davlat san'at muzeyi

Annotatsiya: Annotatsiya: Maqolada qoraqalpoq xalqining milliy moddiy madaniyatida ot obrazi hamda ot anjomlarining badiiy va funksional xususiyatlari yoritilgan. I.V.Savitskiy nomidagi muzey fondida saqlanayotgan egar-abzal turlari, zargarlik bezaklari va ularning tarixiy-etnografik jihatlari tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: ot, muzey, egar-abzal, yugan, meros, tumor

A SPECIFIC TYPE OF KARAKALPAK PEOPLE'S APPLIED ARTS: HORSE SEDERS AND ORNAMENTS (ON THE EXAMPLE OF THE COLLECTION OF THE STATE MUSEUM OF ARTS OF KARAKALPAKSTAN NAMED AFTER I.V.SAVITSKY)

Oygul Pirnazarova

aygulpirnazarova76@gmail.com

Dilfuza Pirnazarova

pirnazarovadilfuza847@gmail.com

State Museum of Arts of Karakalpakstan named after I.V.Savitsky

Abstract: This article highlights the image of the horse and the artistic and functional features of horse equipment in the national material culture of the Karakalpak people. The types of saddles, jewelry, and their historical and ethnographic aspects stored in the collection of the I.V. Savitsky Museum have been studied.

Keywords: horse, muzey, saddle, bridle, heritage, amulet

Qoraqalpoq xalqining ko'p asrlik moddiy va ma'naviy madaniyatida ot obrazi markaziy o'rinni egallaydi. «Ot - yigitning qanoti» degan tushuncha xalqimizning

ko'chmanchi turmush tarzi, vatanparvarlik ruhi va estetik qarashlari bilan uzviy bog'liqdir. Taniqli adabiyotshunos olim S. Bahodirova o'zining «Qoraqalpoq qanday xalq?» nomli kitobida: «Qoraqalpoqlar oq o'tovini, qizini, dutorini va otini alohida bezaganlar. Ularning bu bezash san'ati xuddi muzeyga o'xshaydi. Qoraqalpoqlar otning egar-to'qimiga alohida e'tibor qaratganlar. Arg'umoq otni xuddi qiz bolani kiyintirgandek yasantirganlar», - deb haqqoniy ta'kidlaydi. Darhaqiqat, ot anjomlarini yasash va bezash bir necha yo'nalishdagi hunarmandlar (egarchi, zargar, ko'nchi, kashtachi) mehnatining mahsuli hisoblanadi. Shu sababli ham xalqimiz uchun eng qadrlil bo'lgan otlar botirlarning hamrohi, yigitlarning murodi sanalgan. Xalq merosi bo'lgan dostonlarga nazar tashlasak, har bir qahramonning o'z tulpori borligini va ular o'z otlari bilan birga tilga olinishini ko'rishimiz mumkin.

Qoraqalpoq folklorining oltin merosi bo'lgan bahodirlik dostonlarida ot obrazi qahramonning ajralmas do'sti, kerak bo'lganda oqilona maslahatchisi sifatida mubolag'aviy (giperbolik) tarzda tasvirlanadi. Alpomishning «Boychibori», Qo'blonning «To'richosi» shunchaki ulov emas, balki botirning mardligi va ornomusi ramzidir. Dostonlarda otning bezalishiga alohida diqqat qaratilgan: «Bo'yningga taqqanim tillodan tumor», «Ayil tortdim dal bedovning beliga» kabi satrlar haqiqiy tarixiy merosning poetik tasdig'idir.

Professor S. Bahodirovaning ta'riflashicha, «Qoraqalpoqlar otni qadrlagan xalq. Otda qandaydir sehrli kuch bor, u odamga g'ayrat beradi, o'zi bilan birga samolarga parvoz qildiradi, insonni uzoq manzillar sari yetaklaydi, ruhini ko'taradi. Otga minganda odamda shunday bir kuch paydo bo'ladiki, uni til bilan ta'riflash qiyin. Ot insonga qanot bag'ishlaydi, arg'umoqqa minib chopganingda ko'ngling shodlanib, yengilmaydigan yoving, bosilmaydigan yering yo'qdek tuyuladi, dunyoning to'rt burchi otingning oyoqlari ostida turgandek bo'ladi. Otning shunday muqaddas xosiyati bor».

Darhaqiqat, xalqimizning otga bo'lgan mehri o'zgacha bo'lib, qoraqalpoq xalqi otsiz hayotni tasavvur eta olmagan. Chunki ko'chmanchi xalqning eng asosiy ulovi ot bo'lib, u uzog'ini yaqin qilgan, suti shifo bo'lib chanqog'ini qondirgan, go'shti taom, terisi esa kiyim-kechak vazifasini o'tagan. Jang-u jadal vaqtlarida esa dushmani quvsa yetadigan eng kerakli va shiddatkor qurol sanalgan. To'y-bayramlarda esa otlarni bezab sayil qilish va ot bilan bog'liq turli qiziqarli musobaqalar o'tkazish orqali ularga alohida zeb berilgan.

Og'zaki va yozma manbalardan ma'lumki, qoraqalpoq xalqi otdan nafaqat ulov sifatida foydalangan, balki «Er yigitning bir murodi ot bo'lar», «Oting borda yer tani» deb yilqi zotini nihoyatda e'zozlagan va imkon qadar uni bezashga harakat qilgan. Shu bois, qoraqalpoq xalqining bahodirlik va ishqiy dostonlarida ot obrazi yuksak darajada ta'riflanadi.

Qoraqalpog'iston davlat san'at muzeyi asoschisi, taniqli san'at fidoyisi I. V. Savitskiy ham bunday san'at turini e'tibordan chetda qoldirmay, muzey fondi uchun ot egar-abzallari va turli bezaklarini to'plagan. O'z zamonida zargarlarning mohir qo'llari bilan ishlangan, amaliy san'atning nodir namunalari bo'lgan tulporlar anjomlarining bir necha turi bugungi kunda muzeyda saqlanmoqda. Ularning har birini ota-bobolardan qolgan bebaho meros sifatida asrab-avaylash, tadqiq etish va keng jamoatchilikka targ'ib qilish muzey xodimlarining bugungi kundagi asosiy vazifalaridan biridir.

Zargarlik san'atining eng go'zal namunalari aynan mana shu ot bezaklarida, ya'ni egar-abzallarda yaqqol ko'zga tashlanadi. Ularning har biri o'z nomiga ega bo'lishi bilan birga, otning ma'lum bir a'zosiga mo'ljallangan va aniq vazifani bajaradi. Bu buyumlar, asosan, teri va metall uyg'unligida zargarlar tomonidan tayyorlangan. Shuningdek, gilamchilik uslubida va bo'zdan ishlangan bir qancha anjomlar ham mavjud bo'lib, ular sirasiga «oq boshli egar», «degde» (to'qilgan yopinchiq), «jona», «tebingi», «yugan», «otko'zlik», «qamchi», «ayillar», «yuganqashlar» va boshqalar kiradi.

Taniqli san'atshunos olim A. Allamuratov o'zining «Mangu meros» kitobida shunday yozadi: «Bahodirlar, el boshliqlari va obro'li kishilar otning egar-abzallarini nihoyatda hashamdor qilib bezatganlar. Yuksak mahorat bilan tayyorlanadigan bu buyumlarda teri va asil metallardan keng foydalanilgan». Shuningdek, olim A. O'temisovning tadqiqotlarida ham «Zargarlarning mahorati otning bezatilgan egar-abzallarida yaqqol namoyon bo'ladi», degan fikrlarni uchratish mumkin. Bundan ko'rinib turibdiki, otlarni bezashga alohida e'tibor qaratilgan bo'lib, bu jarayonda zargarlar bilan bir qatorda mohir hunarmandlar ham o'z hissasini qo'shganlar.

Endilikda ot anjomlarining har biriga alohida to'xtalib o'tsak, buni «olaqayish yugan»dan boshlash maqsadga muvofiqdir. Zero, yugan ot anjomlarining eng asosiylaridan biri bo'lib, uning barcha qismlari turli kumush bezaklar bilan ziynatlanadi. Yugan «aylansoq» (aylanib turadigan xalqasimon moslama) orqali o'tkazib ishlangan ikki bo'lak temirdan iborat bo'ladi. Yuganning tugun bo'lib tutashadigan qismlariga orqa tomoni juft simli, old tomoni uzukka o'xshash yirik serdolik (haqiq) toshidan ko'rkam bezaklar o'rnatiladi. Gul shaklida bezatiladigan bu qism «yuganqosh» deb ataladi. Temirdan ishlangan qismi otning og'ziga solinadi va u «suvliq» deb yuritiladi. Teridan tayyorlangan qismi esa burun usti va peshonadan aylantirilib, ikki chakka orqali chavandozning qo'lida bo'ladi. Ya'ni yugan orqali ot boshqariladi: yuganning o'ng tomoni tortilsa ot o'ngga, chap tomoni tortilsa chapga buriladi. Yugan kuch bilan tortilganda ot to'xtaydi, demak, u boshqaruv vositasi vazifasini bajaradi.

«Noqta», «jilov» va «tizgin» deb ataluvchi anjomlar yuganning qismlari sifatida bevosita bir-biriga bog'lanadi. Noqtaga aylansoq bilan bog'langan yo'g'on ip otni

dalada arqonlashda qo'llaniladi. Otning peshonasining qoq markaziga taqiladigan gumbazsimon buyum esa «otning duo boshi» yoki «g'ubba» deb ataladi. Uning chetlari to'liqsimon shaklda ishlov berilib, mayda ipak iplardan shokilalar bilan bezatiladi. Gumbazning ustki qismi to'liq o'simliksimon o'yma yoki chizma naqshlar bilan ziynatlanadi. Ilgari otga ko'z tegmasligi uchun uning ichiga duo solib qo'yilgan, shu bois bu buyum otning «tumori» deb ham atalgan. Zero, haqiqiy tulporlar musobaqalarda g'olib chiqib, qimmatbaho sovrinlar bilan butun qishloq farovonligini ta'minlagan. Otning bo'ynidan pastroqqa esa shokilali qo'ng'iroqlar taqib qo'yilgan.

Otning yana bir bezagi «otko'zlik» bo'lib, u teridan yasaladi va jun iplardan naqsh solib to'qiladi. Teridan ishlangan otko'zlikning pastki tomoni mayda tilinib, shokila ko'rinishini hosil qiladi. Ikkinchi turi esa turli rangdagi jun iplardan naqshdor qilib to'qiladi va uning ham pastki qismi shokilali bo'ladi. Bu shokilalar, birinchidan, otga ko'rkamlik bag'ishlasa, ikkinchidan, uning ko'zini turli hasharotlardan himoya qiladi. Otning old tomoniga, ya'ni ko'krak tushiga «toslik» deb ataluvchi keng qayish ikki tomonga bo'lib tortiladi va uning markazida yirik serdolik (haqiq) toshi o'rnatilgan bezak bo'ladi.

Ot bezaklari ichida hajmi, ko'rinishi va bajaradigan vazifasi jihatidan eng muhimlaridan biri «degde» deb ataladi. Bu kichik hajmdagi gilamcha bo'lib, otning orqasini to'liq yopib turadi. U rangli jun iplardan mayda naqshli qilib o'rmakda (to'quv dastgohida) to'qiladi. Ikki yonga tushib turadigan chetlarida uchlari tugilgan shokilalari bo'ladi. Degde otning yag'rini qoq markaziga yopiladi. Bu anjom otni sovuqdan asrash bilan birga, musobaqadan terlab kelganida shamollab qolmasligini ta'minlaydi va terini bosishga imkon beradi. Degdening naqshsiz oddiy turi «to'qim» deb ataladi. Uni kundalik turmushda foydalanish uchun kiyizdan tayyorlaydilar va chetlariga jiyak soladilar. Ayrim hududlarda to'qimning ostiga solinadigan buyumni «terlik» yoki «palang» deb ham ataydi.

Otning orqasiga solinadigan yana bir buyum «jona» bo'lib, u ko'rinishidan egarga o'xshaydi. Teridan yoki kiyizdan qavib tayyorlanib, chetlari ipak shokilalar bilan bezatilib, ustiga o'yma naqsh solinadi. Jona otning orqasiga egar botmasligi va chiroyli ko'rinish hosil qilish uchun qo'llaniladi. «Ot ko'ylakcha» deb ataluvchi katta hajmdagi kiyiz esa otning tanasini to'liq yopib turadi. Buni ba'zi joylarda «sinement» deb ataydi va qish kunlarida otning sovuqotmasligi uchun ustiga yopib qo'yadi.

Ot bezaklari va anjomlari orasida «egar» markaziy o'rinni egallaydi. Uning «oq boshli egar», «ot egar», «jaydoq egar» kabi turlari mavjud. Ushbu turlar ichida muzeyda saqlanayotgan oq boshli egarning tayyorlanish jarayoni birmuncha murakkab bo'lib, u yog'ochdan yasaladi, suyak bilan bezatiladi va teri bilan qoplanadi. Suyak yog'ochga mahkam yopishishi uchun bekire balig'ining pufagidan tayyorlangan maxsus yelimdan foydalaniladi. Suyak yirik shoxli molning qobirg'asidan olinib, ikkiga ayiriladi va ichki qismidagi g'adir-budirlari tekislanadi.

Natijada surtilgan yelim ko'chib ketmaydigan darajada mahkam turadi. Suyak ustiga mayda chiziqli naqshlar solinadi va «gulmiyiq» deb ataluvchi qalpoqli mixlar bilan aylantirib qoqiladi. Bir egarga ikkita «ayil» bog'lanib, ular oldingi va orqa ayil deb yuritiladi.

Orqa ayilni ba'zan «quyishqon» yoki «shap ayil» deb ham ataydilar. U ot sag'risining bir oz pastki qismidan ikki tomonga tortilib, egarning oldinga qarab siljib ketmasligini ta'minlaydi. Ayilning teridan ishlangan, to'qilgan hamda bo'zdan kashta tikib tayyorlangan turlari mavjud. Turli rangdagi jun iplardan to'qilgan ayillar ko'pincha qish oylarida bog'langan bo'lsa, teridan ishlanganlari otni arqonlab qo'yganda taqilgan. Bo'zdan shatranj naqshi bilan kashtalangan ayillar esa yoz faslida yoki to'y-tantanalarga borilganda ishlatilgan.

Egarning ikki yoniga, taqim ostiga ilinadigan ot bezagi «tebingi» deb ataladi. U yaxshi ishlov berilgan qalin teridan tayyorlanib, ikki tomonga taqilgani bois o'yma naqshlari bir xil juft shaklda ishlanadi. Tebingi naqshdor egarning ikki chetiga ko'rk berish bilan birga, chavandoz oyog'i bilan tepinib otni qattiq haydagan vaqtda jonivorning biqiniga zarar yetmasligini ta'minlaydi. Tebingining ustidan oyoqni solib minishga qulay bo'lgan «uzangi» egarga mahkamlanadi. Uzangi dastlab yog'och yoki teridan yasalgan bo'lsa, keyinchalik temir va bronzadan qolipga quyib ishlangan. Egar bilan uzangi orasi charm bog'ichlar yordamida birlashtiriladi.

Egarning boshiga ilib qo'yiladigan, teridan bir necha qator qilib o'rilgan ko'rkam bezak «qamchi» hisoblanadi. Uning «to'rt o'rim», «olti o'rim», «sakkiz o'rim» kabi turlari bo'lib, buzoq terisidan ingichka qilib, nafis usulda o'riladi. Ko'pincha qamchining dastasi naqshdor qilinib, mayda toshlar bilan bezatiladi. Qamchi otni yo'lga solib, yo'nalish berib turadigan eng muhim anjomlardan biridir. Egarning ikki yoniga «qanjig'a» bog'lanadi. Ovdan qaytganda o'ljani qanjig'aga ilib qaytganlari bois xalq orasida «Qanjig'ang moylansin» degan duo paydo bo'lgan.

«Otto'rva» kichik hajmli buyum bo'lib, otga yem berish uchun mo'ljallangan. U alacha yoki gilam to'qish texnikasida, shuningdek, gazlamalardan quroq uslubida ham yasaladi. To'rvaning ot bo'yniga ilish uchun qulay bog'ichlari bo'ladi. Otni aravaga qo'shganda bo'yniga «bo'yinturuq» kiygizilib, aravaga bog'lanadigan anjom «xomut yog'och» deb ataladi va u yog'ochga naqsh o'yib tayyorlanadi. Otning tuyog'iga qishda qor va muzda toyib ketmasligi uchun «taqa» qoqiladi. Taqa yarim oy shaklida temirdan yasaliib, taqachi ustalar tomonidan mahkamlanadi. Otning o'tloqda uzoqqa ketib qolmasligi uchun oldingi oyoqlari orasiga zanjirdan yasalgan «tushov» solinadi. Tushovning qulf va kalit bilan ochiladigan turi «kishan» deb atalib, u asosan otlarni o'g'irlanishidan asrash maqsadida qo'llanilgan. Bu anjomlarning xalq dostonlarida qo'llanilishiga nazar tashlasak, ularning mazmun-mohiyati yanada oydinlashadi.

Maqpaldan saylap dorba ildi,..

Bo'tekeden belliklep,
 Ushig'adan terliklep,
 U'zengisin uzaytip,
 Quwisqanin qisqartip,
 To's ayilin bek tartip,
 Aq juwennin' qasi altin,
 Aq basli erdin' basi altin,
 Quwisqani g'ubba altin,
 Tebingisi terme altin,
 Qolindag'i qamshisinin',
 Bu'ldirgisi sabi altin. («Edige» O'teniyaz jirow)

Biz tavsiflagan ot anjomlarining barchasi nafaqat zargarlar tomonidan, balki kashtado'zlar tikkan, to'quvchilar to'qigan, ko'nchi va temirchi ustalar sog'gan buyumlarni ham o'z ichiga olishiga e'tibor qaratish lozim. Demak, birgina ot abzallarini tayyorlashda bir necha yo'nalishdagi hunarmandlarning hissasi borligi namoyon bo'ladi. Ko'plab nomlardan iborat bo'lgan va shu bilan birga faqat bezak vazifasini bajarib qolmay, yilqi zotini har tomonlama asrashga xizmat qiluvchi, uni yomon ko'z va tildan himoya qiluvchi tumor vazifasini ham o'tovchi bu zargarlik buyumlarining ahamiyati inson uchun nihoyatda ulug'dir. Ushbu meros namunalari bir necha asrlar davomida o'z qiymatini yo'qotmagan.

Shunday qilib, biz muzeylarda saqlanayotgan ot anjomlariga qisqacha nazar tashladik. Zamon taraqqiy etib, bunday buyumlarga ehtiyoj kamaygan bo'lsa-da, ularning asl nusxalarini ko'z qorachig'idek asrab, amaliy san'atning bu kabi nodir yodgorliklarini o'rganish va qayta tiklash vaqti keldi deb hisoblaymiz. Otabobolarimizning asosiy ulovi bo'lgan otlar bugungi kunda ham xalq xizmatidan qolgan emas. Demak, uning anjomlarini ham zamon talablariga moslashtirib tayyorlash va kundalik turmushda foydalanish mumkin. Bunda, albatta, muzeylardagi asl nusxalar ushbu yo'nalishda faoliyat yuritmoqchi bo'lgan hunarmandlar uchun o'ziga xos andoza va mahorat maktabi bo'lib xizmat qiladi.

Qoraqalpoq xalqining ot anjomlari - bu shunchaki amaliy buyumlar emas, balki xalqning asrlar davomida shakllangan badiiy-estetik idealining moddiy ko'rinishidir. I.V. Savitskiy nomidagi Qoraqalpog'iston davlat san'at muzeyidagi ot abzallari kolleksiyasi qoraqalpoq zargarlik, egarchilik, charmga naqsh solish, kashtachilik va to'qimachilik san'atining yuksak darajada rivojlanganligini tasdiqlaydi. Ushbu to'plamni asrash va tadqiq etish xalqimizning milliy merosini kelajak avlodga yetkazishda ulkan ilmiy va madaniy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Allamuratov A. Milliy meros. - Nukus: Bilim, 1993.

2. Bahodirova S. Qoraqalpoq qanday xalq. - Toshkent: Navro'z, 2017.
3. O'temisov A. Qoraqalpoqlarning hunarmandchilik kasblari. - Nukus: Qoraqalpog'iston, 1991.
4. Pirnazarova A. Muallifning etnografiya bo'yicha to'plagan og'zaki ma'lumotlari